

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
METHODOLOGY OF TEACHING LITERATURE
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ

UOT 372.882

Sevda Hidayət qızı Axundova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin
direktor müavini*

<https://orcid.org/0000-0001-9192-2307>

E-mail. Sevda.appp@icloud.com

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(5\).83-89](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(5).83-89)

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN PEDAQOJİ BAXIŞLARI VƏ MİLLİ MAARİFÇİLİK
İDEYALARI**

Sevda Hidayat Akhundova

*deputy director of the Azerbaijan State Pedagogical College
under the Azerbaijan State Pedagogical University*

**JALIL MAMMADGULUZADE'S PEDAGOGICAL VIEWS AND NATIONAL
EDUCATION IDEAS**

Севда Хидайят гызы Ахундова

*заместитель директора Азербайджанского Государственного Педагогического Колледжа
при Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете*

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ДЖАЛИЛА МАММЕДГУЛУЗАДЕ И ИДЕИ
НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА**

Xülasə. Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin pədaqoji baxışları və milli maarifçilik ideyaları elmi-nəzəri aspektdə sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda formalaşmış maarifçilik hərəkatının ideoloji-pedaqoji bazası araşdırılmış, həmin dövrün sosial-mədəni transformasiyalarının təhsil sisteminə təsiri şərh olunmuşdur. Məmmədquluzadənin dünyəvi təhsil modeli, ana dilində tədris prinsipi, müəllim şəxsiyyətinin ictimai məsuliyyəti və təhsilin sosial ədalət funksiyası konseptual səviyyədə izah edilmişdir. Onun əsərlərində köhnə tipli dini-sxolastik məktəb sisteminin tənqidi və alternativ olaraq rəşional, elmi və praktikyönlü təhsil modelinin irəli sürülməsi xüsusi vurğulanmışdır. Eyni zamanda, milli identiklik və təhsil siyasəti arasında qarşılıqlı əlaqə müqayisəli şəkildə təhlil edilərək, maarifçilik ideyalarının müasir təhsil konsepsiyası ilə uyğunluğu əsaslandırılmışdır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin pədaqoji irsi Azərbaycan pədaqoji fikir tarixində mühüm mərhələ təşkil edir və onun irəli sürdüyü prinsiplər müasir milli təhsil modelinin formalaşmasında nəzəri-metodoloji baza kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: *maarifçilik hərəkatı, pədaqoji baxışlar, milli identiklik, ana dili siyasəti, dünyəvi təhsil modeli*

Abstract. The article provides a systematic scientific and theoretical analysis of Jalil Mammadquluzadeh's pedagogical views and his ideas of national enlightenment. The study examines the ideological and pedagogical foundations of the enlightenment movement that emerged in Azerbaijan in the late nineteenth and early twentieth centuries and explains the impact of the socio-cultural transformations of that period on the educational system. The thinker's secular model of education, the principle of mother-tongue instruction, the social responsibility of the teacher, and the social justice function of education are conceptually interpreted. Particular emphasis is placed on his criticism of the outdated religious-scholastic school system and his advocacy of a rational, scientific, and practice-oriented model of education as an

alternative. The relationship between national identity and educational policy is also analyzed comparatively, and the relevance of enlightenment ideas to modern educational concepts is substantiated. The research concludes that Jalil Mammadquluzadeh's pedagogical heritage constitutes an important stage in the history of Azerbaijani pedagogical thought and serves as a theoretical and methodological foundation for the formation of the modern national education model.

Keywords: enlightenment movement, pedagogical views, national identity, language policy, secular education model

Аннотация. В статье с научно-теоретической точки зрения системно проанализированы педагогические взгляды Джалила Мамедкулузаде и его идеи национального просветительства. В рамках исследования изучена идеолого-педагогическая база просветительского движения, сформировавшегося в Азербайджане в конце XIX – начале XX века, а также раскрыто влияние социально-культурных трансформаций того периода на систему образования. Концептуально освещены такие положения мыслителя, как модель светского образования, принцип обучения на родном языке, общественная ответственность личности учителя и социальная функция образования. Особое внимание уделено критике писателем устаревшей религиозно-схоластической школьной системы и выдвижению альтернативной рациональной, научной и практико-ориентированной модели обучения. Также в сравнительном аспекте проанализирована взаимосвязь национальной идентичности и образовательной политики, обоснована актуальность просветительских идей в контексте современной образовательной концепции. В результате исследования установлено, что педагогическое наследие Джалила Мамедкулузаде занимает важное место в истории педагогической мысли Азербайджана и может рассматриваться как теоретико-методологическая основа формирования современной национальной модели образования.

Ключевые слова: просветительское движение, педагогические взгляды, национальная идентичность, языковая политика, светская модель образования

GİRİŞ

Azərbaycan ictimai fikrinin inkişaf tarixində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri milli oyanış və maarifçilik hərəkətinin yüksəliş mərhələsi kimi səciyyələnir. Bu dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni geriliyinin aradan qaldırılması, savadsızlığın ləğvi, milli özünüdərk prosesinin gücləndirilməsi əsas ideya istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Maarifçilik ideyaları yalnız nəzəri səviyyədə deyil, ədəbi-publisistik fəaliyyət və pedaqoji təcrübə vasitəsilə də geniş yayılmışdır. Bu prosesdə mühüm rol oynayan görkəmli ziyalılardan biri Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin banilərindən biri olmaqla yanaşı, həm də milli maarifçilik ideologiyasının fəal daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Onun pedaqoji baxışları müəllimlik fəaliyyəti, ictimai mühit və dövrün sosial ziddiyyətləri fonunda formalaşmışdır. O, təhsilin yalnız bilik vermək funksiyası ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına, azad düşüncənin inkişafına və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına xidmət etməli olduğunu irəli sürmüşdür.

Məmmədquluzadənin redaktoru olduğu Molla Nəsrəddin jurnalı maarifçilik ideyalarının yayılmasında mühüm tribuna rolunu oynamış,

cəmiyyətdə mövcud olan sosial ədalətsizlik, dini fanatizm və savadsızlıq kimi problemlərin tənqidi müstəvidə işıqlandırılmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan onun fəaliyyəti ədəbi-estetik çərçivəni aşaraq pedaqoji və ictimai-mədəni missiya daşıyırdı.

Məqalənin məqsədi Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışlarını və milli maarifçilik ideyalarını sistemli şəkildə təhlil etmək, onun təhsil, ana dili, qadın azadlığı və sosial bərabərlik məsələlərinə münasibətini elmi əsaslarla araşdırmaqdır. Tədqiqatda tarixi-müqayisəli və analitik yanaşmalardan istifadə edilmişdir.

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji və maarifçi irsinin öyrənilməsi yalnız ədəbi-tarixi baxımdan deyil, həm də müasir təhsil sisteminin inkişafı kontekstində aktuallıq kəsb edir. Onun irəli sürdüyü ideyalar milli təhsil modelinin formalaşmasında mühüm nəzəri əsas kimi çıxış edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 150 illik yubileyi Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində qeyd edilmiş və bu yubiley yazığının ədəbi, publisistik və pedaqoji irsinin daha geniş elmi müstəvidə araşdırılmasına mühüm təkan vermişdir. Yubiley çərçivəsində keçirilmiş elmi konfranslar, simpoziumlar, yeni nəşrlər və tədqiqatlar Azərbaycan maarifçi-

lik hərəkətinin inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolunun yenidən qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

2026-cı ildə də bu yubiley tədbirlərinin elmi nəticələri və aparılmış tədqiqatlar Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin öyrənilməsi baxımından aktuallığını qorumaqdadır. Müasir təhsil siyasətində milli identiklik, ana dilində təhsil, vətəndaşlıq tərbiyəsi və tənqidi düşüncənin inkişafı kimi məsələlərin prioritet istiqamətlərə çevrildiyi bir dövrdə Cəlil Məmmədquluzadənin maarifçilik ideyaları xüsusi elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, yazıcının pedaqoji irsinin müasir dövrdə yenidən araşdırılması və onun ideyalarının təhsil sisteminin inkişafı kontekstində təhlili yalnız tarixi-ədəbi baxımdan deyil, həm də pedaqoji və sosial-mədəni baxımdan mühüm elmi aktualıq daşıyır. Cəlil Məmmədquluzadənin irsi Azərbaycan maarifçilik ənənələrinin davamlılığını təmin edən və müasir milli təhsil modelinin formalaşmasına təsir göstərən mühüm ideoloji-pedaqoji mənbələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan maarifçilik hərəkəti və onun ideoloji-pedaqoji bazası

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai fikir tarixində köklü dəyişikliklər və milli oyanış mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturunda baş verən transformasiyalar, şəhər mədəniyyətinin inkişafı, milli mətbuatın yaranması və yeni tipli ziyalı nəslinin formalaşması maarifçilik hərəkətinin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır. Maarifçilik hərəkəti yalnız mədəni hadisə deyil, eyni zamanda ideoloji və pedaqoji məzmun daşıyan sistemli bir ictimai proses idi. Onun əsas məqsədi cəmiyyətdə savadsızlığın aradan qaldırılması, dünyəvi və elmi əsaslara söykənən təhsil modelinin qurulması, milli özünüdərk və milli kimliyin formalaşdırılması olmuşdur [1; 3].

Bu mərhələdə maarifçilik ideologiyası təhsili cəmiyyətin yenidən qurulmasının başlıca vasitəsi kimi təqdim edirdi. Maarifçilər hesab edirdilər ki, sosial gerilik, iqtisadi asılılıq və mədəni təcridilik ilk növbədə savadsızlıq və köhnə təhsil sisteminin nəticəsidir. Buna görə də məktəb yalnız bilik verən institut deyil, həm də sosial transformasiya mexanizmi kimi dəyərləndirilirdi. Təhsil vasitəsilə fərdin dünyagörüşünün dəyişdirilməsi, onun vətəndaş mövqeyinin for-

malaşdırılması və cəmiyyətə inteqrasiyası əsas strateji məqsəd sayılırdı [4].

Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində bu dövr yeni tipli məktəblərin təşkili ilə səciyyələnir. Ənənəvi mədrəsə və mollaxana sisteminin yerini mərhələli şəkildə dünyəvi fənlərin tədris olunduğu məktəblər tutmağa başlamışdır. Ana dilində təhsilin genişlənməsi, dərslərlərin hazırlanması və proqramların yenilənməsi maarifçilik hərəkətinin mühüm istiqamətlərindən idi. Ana dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, milli kimliyin əsas dayacağı kimi qəbul edilirdi. Bu baxımdan dil və təhsil məsələsi maarifçilik ideologiyasının mərkəzində dayanırdı [9].

Maarifçilik hərəkətinin ideoloji-pedaqoji bazasında müəllim şəxsiyyəti xüsusi yer tuturdu. Müəllim yalnız dərs deyən şəxs deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi lideri kimi qiymətləndirilirdi. O, yeni dünyagörüşünün daşıyıcısı, milli ideyaların təbliğatçısı və gənc nəslin formalaşdırıcısı rolunu oynayırdı. Bu yanaşma müəllim nüfuzunun artmasına və pedaqoji fəaliyyətin ictimai məsuliyyət daşıyan sahə kimi qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur [4; 9].

Maarifçilik hərəkəti eyni zamanda milli ideologiyanın təşəkkülünə xidmət etmişdir. Təhsil vasitəsilə milli tarix, ədəbiyyat və mədəniyyət haqqında sistemli biliklərin verilməsi xalqın öz kimliyini dərk etməsinə, ictimai həmrəyliyin güclənməsinə və milli şüurun möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır. Maarifçilər milli tərəqqini yalnız siyasi müstəvidə deyil, ilk növbədə mədəni-intellektual səviyyədə mümkün hesab edirdilər. Bu baxımdan məktəb milli ideyanın formalaşdığı və gələcək nəsillərə ötürüldüyü əsas institusional məkana çevrilmişdir [8].

İdeoloji baxımdan maarifçilik rəasionalizm, humanizm və dünyəvilik prinsiplərinə əsaslanırdı. Təhsilin dini-sxolastik çərçivədən çıxarılması, təbiət elmlərinin və praktik biliklərin tədrisi, qadın təhsilinin genişləndirilməsi kimi məsələlər bu hərəkətin əsas prioritetləri idi. Maarifçilik düşüncəsi cəmiyyətin bütün təbəqələrinin maariflənməsini sosial ədalətin və inkişafın əsas şərti kimi qəbul edirdi. Bu isə təhsilin demokratikləşdirilməsi ideyasını ön plana çıxarırdı [1; 3].

Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışlarının fəlsəfi və realizm əsasları

Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışları Azərbaycan maarifçilik ənənəsinin davamı olmaqla yanaşı, onu yeni mərhələyə yüksəldən

realist və tənqidi xarakteri ilə seçilir. Onun dünyagörüşü XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşmış sosial-siyasi və mədəni transformasiyalar fonunda təşəkkül tapmışdır. Bu baxışların fəlsəfi təməlində rəşionalizm, humanizm və ictimai ədalət prinsipləri dayanır. Məmmədquluzadə təhsili cəmiyyətin yenilənməsinin əsas vasitəsi kimi dəyərləndirərək, onu yalnız savadlandırma prosesi deyil, sosial şüurun formalaşması mexanizmi hesab etmişdir [2].

Onun pedaqoji mövqeyi tənqidi realizm prinsipləri ilə sıx bağlıdır. Ədəbiyyatda realizm cəmiyyətin obyektiv təsvirinə yönəldiyi kimi, Məmmədquluzadənin pedaqoji düşüncəsi də sosial reallıqların açıq şəkildə üzə çıxarılmasına əsaslanırdı. O, köhnə üsullu təhsilin, dini fanatizmin və formal yanaşmanın cəmiyyətin inkişafını ləngitdiyini göstərir, maarifçiliyi isə bu geriliyin aradan qaldırılmasının yeganə yolu kimi təqdim edirdi [6].

Xüsusilə onun satirik əsərlərində və publisistikasında təhsil sisteminin nöqsanları kəskin tənqid olunur. Köhnə tipli məktəblərdə tədrisin məzmununun məhdudluğu, şagirdlərin əzbərçilik yolu ilə “təhsil” alması və müəllimin avtoritar mövqeyi yazıçının əsas tənqid obyektlərindən idi [5]. Bu tənqid sadəcə ədəbi vasitə deyil, pedaqoji islahat çağırışı kimi çıxış edirdi.

Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışlarında dünyəvilik prinsipi əsas yer tutur. O, təhsilin dini-sxolastik çərçivədən çıxarılaraq elmi və praktik biliklər üzərində qurulmasını vacib hesab edirdi. Təbiət elmlərinin, tarix və ana dilinin tədrisinin genişləndirilməsi, sosial məsələlərə obyektiv yanaşma və tənqidi düşüncənin inkişafı onun pedaqoji modelinin əsas komponentləridir [4]. Bu baxımdan onun ideyaları regionda modernləşmə prosesləri ilə səsəlşir. Dünyəvi və sekulyar təhsil modeli yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də ictimai modernləşməni təmin edən mexanizm kimi təqdim olunur. Müasir tədqiqatlarda Cənubi Qafqazda dünyəvi təhsilin formalaşması modern ictimai düşüncənin əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilir [12; 14]. Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışları da məhz bu modernləşmə kontekstində dəyərləndirilə bilər. Onun pedaqoji konsepsiyasında müəllim şəxsiyyəti mühüm yer tutur. Müəllim yalnız informasiya ötürücüsü deyil, cəmiyyətin ideoloji və mənəvi istiqamətvericisi kimi çıxış etməlidir. Bu mövqe müəllimin məsuliyyətini artırmaqla

yanaşı, pedaqoji fəaliyyətə ictimai missiya xarakteri verir [9]. Digər mühüm məqam təhsilin sosial ədalət funksiyası ilə bağlıdır. Məmmədquluzadə hesab edirdi ki, maarif bütün təbəqələr üçün əlçatan olmalıdır. Təhsildə bərabər imkanların yaradılması cəmiyyətin ümumi inkişaf səviyyəsini yüksəldir və sosial bərabərsizliyin azalmasına xidmət edir. Bu ideya maarifçiliyin humanist istiqaməti ilə birbaşa bağlıdır [1; 3].

Milli identiklik, dil siyasəti və təhsil konsepsiyası

Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışlarında milli identiklik və dil məsələsi mərkəzi mövqe tutur. Onun maarifçilik konsepsiyasında təhsil yalnız fərdi bilik və bacarıqların formalaşdırılması prosesi deyil, eyni zamanda milli özünüdərkini möhkəmləndirilməsi mexanizmi kimi təqdim olunur. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində milli şüurun formalaşması prosesi dil, mətbuat və məktəb üçlüyü üzərində qurulmuşdur. Bu kontekstdə ana dilində təhsil milli kimliyin qorunmasının və inkişafının əsas şərti hesab edilirdi [1; 3].

Maarifçilik ideologiyası dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi olmadığını, həm də milli mədəniyyətin daşıyıcısı olduğunu vurğulayırdı. Təhsilin ana dilində təşkili şagirdlərin milli ədəbiyyat, tarix və mədəni irslə daha sıx bağlılığını təmin edirdi. Bu, milli şüurun formalaşmasına və vətəndaşlıq mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi [9].

Cəlil Məmmədquluzadə də öz yaradıcılığında və publisist fəaliyyətində dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, ədəbi dilin sadələşdirilməsi və xalq dilinə yaxınlaşdırılması ideyasını müdafiə etmiş, dil vasitəsilə cəmiyyətin maariflənməsinin mümkün olduğunu göstərmişdir [2]. Bu baxımdan onun pedaqoji mövqeyi dil siyasəti ilə sıx əlaqəli idi və milli məktəb modelinin əsas sütunlarından biri kimi çıxış edirdi.

Müasir elmi ədəbiyyatda milli identiklik və təhsil siyasəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə geniş şəkildə araşdırılır. Tədqiqatlar göstərir ki, təhsil sistemi milli ideologiyanın formalaşmasında və legitimləşdirilməsində əsas institusional mexanizmlərdən biridir [10; 13]. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin ideyaları təkcə dövrünün deyil, həm də müasir pedaqoji və siyasi diskursun aktual məsələləri ilə səsəlşir.

Onun konsepsiyasında məktəb milli-mədəni dəyərlərin qorunması ilə yanaşı, universal hu-

manist prinsiplərin də təbliğ olunduğu məkan kimi təsəvvür edilir. Milli identiklik qapalı və təcrid olunmuş sistem kimi deyil, dünyəvi və açıq cəmiyyət modelinin tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Bu yanaşma maarifçiliyin həm milli, həm də ümumbəşəri istiqamətlərini birləşdirirdi [8; 12].

Bundan əlavə, Məmmədquluzadə qadın təhsili məsələsinə də xüsusi önəm vermişdir. Qadınların təhsildən kənarda qalması cəmiyyətin yarısının inkişafdan məhrum edilməsi demək idi. Onun fikrincə, ailə və cəmiyyət institutlarının sağlam formalaşması üçün qadınların maariflənməsi zəruridir. Bu ideya maarifçilik düşüncəsinin sosial-inkişafyönlü aspektini gücləndirirdi [3; 4].

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji konsepsiyasında dil, milli identiklik və təhsil vahid sistem təşkil edir. Təhsil milli şüurun formalaşması, vətəndaş mövqeyinin

möhkəmləndirilməsi və sosial modernləşmənin təmin olunması üçün əsas vasitə kimi qiymətləndirilir. Onun bu istiqamətdə irəli sürdüyü ideyalar Azərbaycan maarifçilik hərəkatının ideoloji-pedaqoji əsaslarının məntiqi davamı olmaqla yanaşı, müasir təhsil siyasətində də öz aktuallığını qoruyur.

Təhlil və analiz

Bu bölmədə Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışları və milli maarifçilik ideyaları sistemli şəkildə təhlil olunur. Analiz üç istiqamət üzrə aparılmışdır:

1. İdeoloji-pedaqoji komponentlərin struktur təhlili;

2. Əsərlərdə pedaqoji problemlərin məzmun analizi;

3. Maarifçilik ideyalarının müasir təhsil konsepsiyası ilə müqayisəli təhlili.

Cədvəl 1. Pedaqoji baxışların əsas komponentləri və funksional istiqamətləri

Nö	Komponent	Məzmun xüsusiyyəti	Sosial-pedaqoji funksiyası	İstinad
1	Dünyəvi təhsil modeli	Dini-sxolastik təhsilin tənqidi, elmi biliklərin prioritetliyi	Rasional düşüncənin formalaşdırılması	[2; 4]
2	Ana dilində təhsil	Milli dilin qorunması və inkişafı	Milli identikliyin möhkəmləndirilməsi	[1; 9]
3	Tənqidi realizm	Sosial nöqsanların açıq ifşası	İctimai şüurun oyadılması	[5; 6]
4	Müəllim modeli	Müəllimin mənəvi lider rolu	Vətəndaş tərbiyəsinin təmin olunması	[4; 9]
5	Sosial bərabərlik	Maarifin hamı üçün əlçatanlığı	Sosial ədalətin gücləndirilməsi	[1; 3]

Cədvəl göstərir ki, Məmmədquluzadənin pedaqoji konsepsiyası sistemli xarakter daşıyır və onun ideyaları təkcə ədəbi-estetik deyil, həm

də sosial-funksional məzmun kəsb edir. Təhsil modeli dünyəvilik və milli identiklik prinsiplərinin vəhdəti üzərində qurulmuşdur.

Cədvəl 2. Pedaqoji problemlərin tematik istiqamətləri

Nö	Problem sahəsi	Təsvir olunan vəziyyət	Tənqidi mövqe	Maarifçi həll modeli	İstinad
1	Köhnə məktəb sistemi	Əzbərcilik, formalizm	Təhsilin keyfiyyətsizliyi	Dünyəvi proqramlar	[5; 7]
2	Savadsızlıq	Kütləvi maarifsizlik	Sosial gerilik	Ümumi təhsil	[1; 3]
3	Qadın təhsili	Təhsildən məhrumluq	Gender bərabərsizliyi	Qadınların maariflənməsi	[3; 4]
4	Dil problemi	Ağır, anlaşılmaz ədəbi dil	Xalqdan uzaqlaşma	Sadələşdirilmiş milli dil	[2; 9]

Məzmun analizi göstərir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində pedaqoji tənqid konkret sosial problemlərə istiqamətlən-

mişdir. O, problemi təsvir etməklə kifayətlənmir, alternativ model – dünyəvi, milli və praktik təhsil konsepsiyası irəli sürür.

Cədvəl 3. Klassik maarifçilik modeli və müasir təhsil konsepsiyasının müqayisəsi

Meyar	Məmmədquluzadə modeli	Müasir təhsil modeli	İstinad
Təhsil fəlsəfəsi	Dünyəvilik və humanizm	Səriştəəsaslı yanaşma	[12; 14]
Dil siyasəti	Ana dilinin prioritetliyi	Milli kurikulum və dil strategiyası	[10; 13]
Müəllim rolu	Mənəvi lider	Fasilitator və mentor	[9; 14]
Sosial məqsəd	Milli şüurun formalaşması	Vətəndaşlıq və inklüzivlik	[8; 10]

Müqayisəli analiz göstərir ki, Məmməd-quluzadənin maarifçilik konsepsiyası müasir təhsil siyasəti ilə prinsipial ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə, onun irəli sürdüyü dünyəvilik, ana dilində təhsil, sosial ədalət və vətəndaş tərbiyəsi prinsipləri müasir pedaqoji diskursda aktual olaraq qalır. Aparılan struktur, məzmun və müqayisəli təhlil nəticəsində müəyyən edilir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışları sistemli və konseptual xarakter daşıyır. Onun maarifçilik modeli milli identiklik, dünyəvi təhsil və sosial modernləşmə ideyalarının inteqrasiyası üzərində qurulmuşdur. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji irsi yalnız tarixi-mədəni fenomen deyil, həm də müasir təhsil nəzəriyyəsi və təhsil siyasəti üçün nəzəri-metodoloji əhəmiyyət daşıyan konseptual model kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə

Aparılan elmi-nəzəri təhlil göstərir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışları Azərbaycan maarifçilik hərəkatının ideoloji-pedagoji bazası üzərində formalaşaraq sistemli və konseptual xarakter almışdır. Onun dünyəvi təhsil modeli, ana dilində tədris prinsipi, müəllim şəxsiyyətinin ictimai məsuliyyəti və təhsilin sosial ədalət funksiyası haqqında irəli sürdüyü fikirlər milli pedaqoji düşüncənin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir.

Məmmədquluzadənin əsərlərində köhnə tipli dini-sxolastik təhsilin tənqidi və rəşional, elmi əsaslı, praktikiyönlü məktəb modelinin müdafiəsi maarifçiliyin yalnız ideoloji deyil, həm də praktik islahat proqramı olduğunu göstərir. O, təhsili milli özünüdərkini formalaşdırılması, ictimai şüurun inkişafı və sosial tərəqqinin təmin edilməsi üçün əsas mexanizm kimi qiymətləndirmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin maarifçilik konsepsiyası müasir təhsil siyasətinin əsas prinsipləri – dünyəvilik, milli identiklik, vətəndaşlıq tərbiyəsi və inklüzivlik – ilə uzlaşır. Bu baxımdan onun pedaqoji irsi yalnız tarixi-mədəni

fenomen deyil, həm də müasir milli təhsil modelinin nəzəri-metodoloji əsaslarından biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəticə

Aparılan elmi-nəzəri təhlil göstərir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışları Azərbaycan maarifçilik hərəkatının ideoloji-pedagoji bazası üzərində formalaşaraq sistemli və konseptual xarakter almışdır. Onun dünyəvi təhsil modeli, ana dilində tədris prinsipi, müəllim şəxsiyyətinin ictimai məsuliyyəti və təhsilin sosial ədalət funksiyası haqqında irəli sürdüyü fikirlər milli pedaqoji düşüncənin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir.

Məmmədquluzadənin əsərlərində köhnə tipli dini-sxolastik təhsilin tənqidi və rəşional, elmi əsaslı, praktikiyönlü məktəb modelinin müdafiəsi maarifçiliyin yalnız ideoloji deyil, həm də praktik islahat proqramı olduğunu göstərir. O, təhsili milli özünüdərkini formalaşdırılması, ictimai şüurun inkişafı və sosial tərəqqinin təmin edilməsi üçün əsas mexanizm kimi qiymətləndirmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin maarifçilik konsepsiyası müasir təhsil siyasətinin əsas prinsipləri – dünyəvilik, milli identiklik, vətəndaşlıq tərbiyəsi və inklüzivlik – ilə uzlaşır. Bu baxımdan onun pedaqoji irsi yalnız tarixi-mədəni fenomen deyil, həm də müasir milli təhsil modelinin nəzəri-metodoloji əsaslarından biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Problemin aktuallığı. Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışları və milli maarifçilik ideyaları müasir dövrdə milli identiklik, dil siyasəti və dünyəvi təhsil modelinin inkişafı baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir. Qloballaşma şəraitində milli-mədəni dəyərlərin qorunması, təhsildə vətəndaşlıq tərbiyəsinin gücləndirilməsi və tənqidi düşüncənin formalaşdırılması prioritet istiqamətlərdəndir. Bu baxımdan Məmmədquluzadənin maarifçilik konsepsiyası tarixi-mədəni irs olmaqla yanaşı, müasir təhsil siyasətinin ideoloji əsaslarının dərk olunması üçün aktual elmi mənbə kimi çıxış edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi Cəlil Məmmədquluzadənin pedaqoji baxışları

nın sistemli şəkildə struktur-komponent analizi əsasında təqdim olunması və onun maarifçilik ideyalarının müasir təhsil konsepsiyası ilə müqayisəli kontekstdə qiymətləndirilməsidir. İşdə yazıcının ədəbi və publisistik irsi yalnız ədəbiyyat prizmasından deyil, pedaqoji-nəzəri çərçivədə kompleks şəkildə təhlil olunur və onun milli təhsil modelinə təsiri konseptual səviyyədə əsaslandırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində “Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi”, “Maarifçilik ideologiyası”, “Milli təhsil konsepsiyası” kimi fənlərin tədrisində metodik material kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, milli kurikulum siyasətinin formalaşdırılması və vətəndaş tərbiyəsi istiqamətində aparılan elmi-praktiki işlər üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, A. Azərbaycan maarifçilik hərəkatı və onun əsas nümayəndələri / A. Əliyev –Bakı: Elm, –1998. –240 s.
2. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri / İ. Həbibbəyli –Bakı: Elm və Təhsil, –2012. –368 s.
3. Həsənov, H. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiliyi / H. Həsənov –Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, –2005. –276 s.
4. Məmmədov, M. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi / M. Məmmədov –Bakı: Maarif, –1991. –312 s.
5. Məmmədquluzadə, C. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. I cild. / C. Məmmədquluzadə. –Bakı: Şərq-Qərb, –2004. –456 s.
6. Mirzəyev, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatında realizm və satira / Ə. Mirzəyev –Bakı: Elm, –2001. –298 s.
7. Molla Nəsrəddin (1906–1931). Tiflis–Bakı.
8. Paşayev, A. Azərbaycan maarifçiliyi və milli ideologiya məsələləri / A. Paşayev. –Bakı: Təhsil, –2010. –254 s.
9. Şərifov, K. Azərbaycan pedaqogika tarixi / K. Şərifov. –Bakı: ADPU nəşriyyatı, –2008. –330 s.
10. Aliyeva G. National identity and educational thought in early twentieth-century Azerbaijan // Journal of Baltic Studies. 2020. Vol. 51, № 3, p. 345–360. DOI: 10.1080/01629778.2020.1745243
11. Babayeva S. Satire and social reform in the Muslim East: The case of *Molla Nasraddin* // Central Asian Survey. 2021. Vol. 40, № 2, p. 212–228. DOI: 10.1080/02634937.2021.1879245
12. Guliyev F. Modernization and secular education in the South Caucasus // Europe-Asia Studies. 2019. Vol. 71, № 5, p. 789–807. DOI: 10.1080/09668136.2019.1586824
13. Huseynova A. Language, nation-building and education policy in Azerbaijan // Nationalities Papers. 2018. Vol. 46, № 6, p. 1034–1050. DOI: 10.1080/00905992.2018.1456065
14. Mammadli N. Intellectual movements and pedagogical transformation in the Caucasus // History of Education Review. 2022. Vol. 51, № 1, p. 44–59. DOI: 10.1108/HER-03-2021-0025

Redaksiyaya daxil olub: 16.07.2026